

**«КРОВ МАКАВЕЇВ» І «ЦИГАНСЬКА СКРИПКА
В УГОРСЬКІЙ ПУШТІ»: ГЕНОЦИД ЄВРЕЇВ І РОМІВ
У СПОГАДАХ ЧЛЕНІВ ОУН, УВ'ЯЗНЕНИХ В АУШВІЦІ**

Концентраційний табір Аушвіц-Біркенау став одним із страшних символів Голокосту та антигуманних практик нацизму. За влучним зауваженням Н. Вахманна, концтабори нацистської Німеччини, як правило, розглядають або у контексті Голокосту, або досліджуючи концтабір як явище, однак вони були місцем трагедії і для багатьох інших груп¹. Цілком логічно, що це твердження є слухним і щодо Аушвіцу як важливої частини системи каральних закладів у Третьому райху.

Однією з таких груп були ув'язнені в Аушвіці члени ОУН(б). Їх доправили до Аушвіцу у складі трьох транспортів. Перші два прибули з Кракова – 22 липня і 8 серпня 1942 р., останній – 3 листопада 1943 р. з львівської тюрми на Лонцького². У результаті сформувалася доволі велика група – близько трьохсот осіб. Якщо врахува-

Ця стаття є розширеним варіантом доповіді на тему «The forgotten witnesses: OUN members' vision of the Roma genocide», виголошеної під час семінару на тему геноциду європейських ромів у Вільнюсі 28 листопада 2017 р.

¹ Wachsmann N. KL. A History of the Nazi Concentration camps. – Hachette UK, 2015. – P. 14.

² Марунчак М. Українські політичні в'язні у нацистських концентраційних таборах. – Вінніпег, 1996. – С. 86.

ти, що упродовж 1942–1944 рр. члени ОУН(б) потрапляли до Аушвіцу також з іншими в'язнями (наприклад, Михайла Марунчака привезли з концтабору Терезін у Чехії), то загальна кількість цієї групи зросла до 600 осіб³.

Історію перебування членів ОУН(б) в Аушвіці в історіографії досі майже не висвітлено, хіба що спорадично ця тема виринає у працях, присвячених життєвому шляху членів організації, які пережили ув'язнення в Аушвіці та відігравали до або після ув'язнення визначну роль у визвольному русі. До таких належать уже згадуваний Петро Мірчук, Микола Климишин, Омелян Коваль та інші. Єдина монографія на цю тему – праця Михайла Марунчака «Українські політичні в'язні у нацистських концентраційних таборах»⁴. Тож дослідник вимушений покладатися на праці, присвячені тематиці нацистських концтаборів загалом і Аушвіцу зокрема, починаючи від класичних праць Ойгена Когона та Хайнріха Лянгбайна і закінчуючи найновішою монографією Ніколаса Вахманна⁵.

В Аушвіці усі вони, хотіли того чи ні, стали свідками масового знищення за національною ознакою євреїв і ромів. Майже кожен із тієї групи, кому вдалося вижити, залишив спогади, де описав життя в концтаборі та спробував осмислити глибину трагедії, свідком якої став. Переважно це історії конкретних людей, часто з акцентуванням на країні походження або фаховій підготовці учасника. Фактично геноцид постає у цих спогадах як вервечка трагедій окремих людей, з яких поступово складається картина одного великого злочину. Частина авторів намагаються проаналізувати сутність тих подій. Спогадам членів ОУН(б) притаманні риси мемуарів, однак вони, все ж таки, становлять особливий випадок. Річ у тім, що оунівці були об'єднані специфічною етикою, пристосованою до умов боротьби як способу життя аж до реалізації абсолютного пріоритету, яким була незалежність України. Як наслідок –

³ Ця цифра, що є приблизною, базується на даних зі спогадів про чисельність кожної окремої групи, які у підсумку склали групу ув'язнених, інформації про загиблих та кількості ув'язнених оунівців, які залишалися в Аушвіці станом на січень 1945 р. і вирушили у «Марш смерті». Докладніше див.: *Марунчак М. Українські політичні в'язні...* – С. 106–113); *Малащук Р. З книги мого життя: У 2 т. – Т. 2. – Торонто, 1987. – С. 305–307.*

⁴ *Марунчак М. Українські політичні в'язні...*

⁵ *Kogon E. Der SS Staat. – Berlin, 1976; Langbein H. Menschen in Auschwitz. – Wien, 1980; Wachsmann N. KL. A History of the Nazi Concentration camps.*

геть усе вони розглядали у критеріях боротьби і, відповідно, перемоги або поразки. З цього погляду їх можна порівняти хіба що з ув'язненими учасниками польського підпілля та офіцерами довоєнної польської армії та Армії Крайової⁶. Підкреслимо, що йдеться не про політичні переконання, а про етично зумовлені персональні моделі поведінки і сприйняття зовнішнього світу.

Практична внутрішня етика групи складалася з двох частин. Першою були розвинуті навички виживання в умовах підпілля та ув'язнення і, як наслідок, формування специфічних норм поведінки, притаманних підпіллю і політичному ув'язненню як явищу. Загальне правило було просте: кожен, хто ув'язнений з політичних причин тією самою владою, що й ти, є твоїм союзником. Ти зобов'язаний йому допомагати, адже у такий спосіб ти працюєш на ослаблення спільного ворога. Співпраця з «господарями в'язниці» є неприпустимою, за винятком порятунку товаришів. Як зазначав Омелян Коваль, «допомога слабшим в умовах концлягера у нас була неписаним законом»⁷.

Другою частиною була внутрішньопартійна етика, кодифікована у двох документах: «12 прикмет характеру українського націоналіста» та «44 правила життя українського націоналіста». За винятком кількох частин (обох вступів, прикмета 1 у «12 прикмет...» і перших 12 правил у «44 правилах...»), ці праці фактично являють собою етично-моральний кодекс. Його основою була ідеологія націоналізму з характерними для неї абсолютним приматом нації, вірою у «дух» і доволі сильним ірраціональним нуртом, вираженим у вірі в силу духу, як особистого, так і національного, вимогами безумовного підпорядкування ідеалам і потребам нації та ін.

Власне, ішлося про те, щоб перетворити членів ОУН на причетних до свого роду ордену, які були б пов'язані не лише ідеологією, а й певним етично-моральним кредо. На формування цього кредо, на думку О. Зайцева, вплинуло вчення В. Липинського про провідну верству⁸. У контексті явища, яке аналізуємо, це дуже важливе спостереження, оскільки, з одного боку, ОУН(б) вважала себе

⁶ *Cyra A. Ochotnik do Auschwitz. – Warszawa, 2000.*

⁷ *Коваль О. Спомини мого життя. – Львів, 2016. – С. 79.*

⁸ *Зайцев О. Український інтегральний націоналізм (1920-ті — 1930-ті роки). Нариси інтелектуальної історії. – Київ, 2013. – С. 262.*

авангардом нації⁹, фактично елітою, з іншого – В. Липинський фактично подає детальний опис сутнісних характеристик аристократії.

За В. Липинським, ознаками еліти є провідне становище серед нації, здатність формування ідей, концептів та інституцій, які стають основою функціонування нації¹⁰. Важливо зазначити, що для вченого аристократія має значення не соціального класу, а особливого способу мислення і дій¹¹. За логікою В. Липинського, основною мотивацією аристократії є обов'язок перед групою, цього разу – нацією. Як і в ОУН, у В. Липинського принципове значення має «хотіння», тобто потужний емоційно-вольовий імпульс, який, поєднаний зі здібностями, стає мотивацією до дії на загальну користь¹².

Етика, кодифікована у «44 правилах...» і «12 прикметах...», визначає пріоритетні мотиваційні імперативи для реалізації умовним «аристократом» Липинського: визнання України та її незалежності абсолютною цінністю¹³, постійна боротьба проти ворогів та виняткове значення «духу» у досягненні мети. За словами І. Патриляка, «щоб чогось досягнути, потрібно дисциплінувати себе, жертвувати собою заради поставленої мети і боротися, тільки борець може досягнути висот...»¹⁴. Логічними наслідками такого світогляду є повага, що межує з поклонінням, до тих, хто, на думку середовища, відповідав цим вимогам, а також культ героїв і героїчного.

Практичним наслідком поєднання визнання незалежності України як абсолютного пріоритету та впливу вчення Липинського про аристократію стали вимоги «12 прикмет...»: бути безкорисливим, тобто не очікувати для себе виграшу у боротьбі, бути відважним, рішучим і витривалим під час постійної боротьби проти ворога¹⁵. У «44 правилах...» про вимоги йдеться у перших 10 пунктах¹⁶, на-

⁹ Див. вступну частину у: *Мірчук П.* Нарис історії ОУН. – Т. 1. – Львів, 2003. – С. 128.

¹⁰ *Липинський В.* Листи до братів-хліборобів. – Відень, 1926. – С. 130.

¹¹ Там само.

¹² Там само. – С. 137.

¹³ *Зайцев О.* Український інтегральний націоналізм. – С. 264.

¹⁴ *Патриляк І.* «Встань і борись! Слухай і вір...»: українське націоналістичне підпілля та повстанський рух (1939–1960 рр.). – Львів, 2012. – С. 21.

¹⁵ *Мірчук П.* Нарис... – С. 127.

¹⁶ Там само. – С. 128.

приклад: «Будь сильний і незламний навіть в обличчі смерті і всяких терпінь», «Став гордо чоло небезпекам»¹⁷. З погляду теми цієї статті, цікавою є також вимога «Будь товариський. Зав'язуй побратимство духа...»¹⁸. Враховуючи, що під цим останнім розуміли «ставлення чола», те, що називають силою духу, не видається дивним дружнє ставлення оунівців до євреїв у концтаборі. Так само можна пояснити їхню увагу до випадків опору, які відповідали оунівській доктрині безкомпромісної боротьби проти ворога.

Зі вченням В. Липинського перегукується важлива настанова етичної системи ОУН(б), зафіксована у «12 прикметах...» і «44 правилах...»: дотримання правил мало слугувати, крім логічного внутрішньопартійного дисциплінування, гідному представленню українського націоналіста. Про це свідчить частота вживання зворотів на зразок «не сплямить себе»¹⁹ і той факт, що не було жодних умов, які б послаблювали або відміняли вимоги згаданих документів.

Усі згадані вище аспекти ілюструє текст Омеляна Ковалю, одного з групи ув'язнених членів ОУН(б): «Причиною такої великої смертності не могло бути ніщо інше, як песимізм і здетермінованість залишити у лягері своє життя. У нас навпаки – була здетермінованість пережити... і дожитись вільної і незалежної України. Так настанова перекликалася зі словами Лесі Українки: “Жити хочу – геть думи сумні!”... Оце “хочу жити” було головним мотивом для додання труднощів таборового життя»²⁰. У книжці «В німецьких млинах смерті» Петро Мірчук аналізує різні національні групи, акцентуючи на національній солідарності, проявах ментальності, вважаючи їх ознаками згаданого «національного духу».

Ставлення до єврейських та ромських жертв цілком відповідає описаній логіці. Акцент на випадках непокори та спротиву вкладається у культ героїв і героїчного, адже геноцид за національною ознакою у розглянутому контексті був втіленням етапу «випробувань» у складі палінгенетичного міфу. За логікою того ж таки міфу, далі мало настати відродження, на що прямо натякають біблійні алюзії і символи, використані у спогадах. Як-от показовий епіграф

¹⁷ Там само. – С. 129.

¹⁸ Там само.

¹⁹ Там само. – С. 127–130.

²⁰ Коваль О. Спомини мого життя. – С. 81.

до розділу у спогадах Д. Чайковського, присвяченого реаліям Голокосту: «О, Вавилоне окаянний, блажен, хто дасть тобі таке, яке ти нам дав, Вавилоне!..»²¹. Зрозуміло, що певну роль відіграла і логіка «ворог мого ворога – мій друг», за якою всі переслідувані нацистами могли розраховувати принаймні на співчуття від членів ОУН(б), ув'язнених тими ж таки нацистами.

Корпус мемуарів про перебування в Аушвіці формувався доволі довгий час. Першими 1946 р. було опубліковано спогади Данила Чайковського, написані, ймовірно, упродовж другої половини 1945 – першої половини 1946 р.²² Основну частину решти спогадів було написано у 1950–1960-х рр., точне датування встановити наразі складно. Варто зазначити, що найдокладніші – з погляду теми нашого дослідження – тексти були написані до того, як тема Голокосту як одного з найжахливіших злочинів нацизму закріпилася у масовій свідомості, тобто до початку 1960-х. Найпізнішими є спогади Михайла Марунчака та Романа Малащука, написані у 1980-х рр., також порівняно пізно був написаний і виданий другий том спогадів Миколи Климишина «У поході до волі», в якому автор описує власний досвід перебування в Аушвіці²³.

У контексті теми нашого дослідження важливими є кілька спостережень. Насамперед зазначимо, що спогади, написані раніше, є більш деталізованими та емоційними. Очевидно, це пов'язано з особливостями людської пам'яті. Враховуючи дані психології, можна припустити, що написання спогадів відіграло роль свого роду аутотерапії після травматичних подій у концтаборі. Пізніші спогади – більш документальні, стилістично інколи нагадують свідчення у залі суду, містять сюжети про міжнародні процеси над членами табірної адміністрації Аушвіцу. Оскільки в текстах немає полемічних ноток (за винятком порівняно пізнього тексту Романа Малащука)²⁴, напевно, документалізація була виявом солідарності з в'язнями нацизму. Можливо, автори спогадів включили у загальний текст свої свідчення перед міжнародними та національними

²¹ Чайковський Д. Хочу жити! – Львів, 2009. – С. 73.

²² Там само. – С. 14.

²³ Див.: Климишин М. В поході до волі: У 2 т. – Т. 2. – Детройт, 1998. – С. 4–5; Малащук Р. З книги мого життя; Марунчак М. Українські політичні в'язні...

²⁴ Див.: Малащук Р. З книги мого життя.

слідчими органами²⁵. Втім, ця гіпотеза потребує перевірки шляхом дослідження протоколів відповідних служб і матеріалів міжнародних процесів над нацистськими злочинцями.

Отже, тема цієї статті – специфіка осмислення долі єврейських та ромських жертв через спостереження щоденних практик втілення обох геноцидів, висвітлені у мемуарах членів ОУН(б) – колишніх в'язнів Аушвіцу.

Цілком логічною спонтанною реакцією, що одразу помітна у спогадах, є співчуття до жертв і спроба зрозуміти трагізм їхньої ситуації. Основним інструментом передання цього враження є короткі історії з акцентуванням на деталях, дуже болісних з погляду жертви. Найяскравіший приклад такого підходу – текст Данила Чайковського: «Або скажіть, – Бринь відвернув лице до Булата, – в суботу давали нам на болку білизну і я дістав підштаники, пошиті з нашого жидівського “галесу”. Чи ж я можу вдягати те, що є для мене святе? Чи вони не мають іншої білизни? – Сльози виплили із Іцікових очей і Булат згадав, що Бринь є рабином»²⁶.

Зазвичай реакцію співчуття супроводжує пояснення поведінки жертв реальністю Аушвіцу й усвідомленням скорої загибелі: «Віддалік працювало кілька жидів²⁷. Їх очі вилазили з орбіт, як у риби, що її викинуть на беріг. З відкритих уст тяглися нитки білої слини. ...були злющі і сварилися зі собою за дрібницю. Але такими їх зробив табір, бо вони були приречені на смерть»²⁸. Те саме і щодо ромів: «У році 1943 почали привозити до Авшвіцу циган. В Авшвіц-1 було тільки їхнє робоче командо, а в Біркенав вже був осібний табір для циган, де вони приміщувалися цілими родинами»²⁹. Перше враження: «...тих нещасних людей, які не знали, куди їх везуть, поки їхали. А заїхали до концентраційного табору. Яке було страшне здивування і розчарування одночасно у тих

²⁵ Див.: *Климишин М.* В поході до волі. – Т. 2. – С. 171–179. Вказані сторінки дуже вирізняються стилістично: виклад підкреслено документальний, безособовий, акцентовано на злочинах саме проти євреїв і ромів, тому можемо припустити, що наведено текст свідчення перед якимось слідчим органом.

²⁶ *Чайковський Д.* Хочу жити! – С. 45.

²⁷ До Другої світової війни слово «жид» було нормативним означенням євреїв на Західній Україні і не мало образливих підтекстів.

²⁸ *Чайковський Д.* Хочу жити! – С. 30.

²⁹ *Климишин М.* В поході до волі. – Т. 2. – С. 119.

людей! Вони від нас перших (очевидно, малися на увазі загалом в'язні, а не конкретно ув'язнені націоналісти. – *О. І.*) довідувалися, куди вони попали і тоді страшна паніка огортала тих людей»³⁰. На думку автора спогадів, єдиною втіхою для них було тимчасове перебування разом зі своїми рідними³¹.

Своєрідним підсумком такої природної і, певна річ, найпоширенішої реакції є сюжет зі спогадів Петра Мірчука. Навівши кілька випадків, де єврей ставав жертвою співв'язня-єврея, він підсумовує: «З другої сторони – треба признати, що жида мали найважчі умовини. На них особливо полювали ССмани, а також різна таборова управа»³². Фактично становище євреїв і ромів сприймалося як ситуація абсолютної екзистенціальної загрози, в якій якщо не виправдати, то принаймні пояснити можна майже всі дії та слова жертв, навіть сумнівні з морального погляду, адже жертви змушені робити те, чого вимагають кати, не маючи жодних ефективних засобів протидії.

Жоден мемуарист зі згаданої групи не оминає такої дуже трагічної теми, як доля єврейських і ромських жінок: «Мене заскочив вигляд цієї групи. Вбрані в советські мужеські робітничі спецодяги з написом С.У.³³, з обстриженими головами, дрібні і худі, з худими гранчастими обличчями. Вони виглядали дуже дивно. Біля них ішли СС-и з псами. СС-и часто поштуркували в'язнів прикладами крісів і копанням змушували їх придержувати рівний крок. ...тоді щойно мені стало ясным, хто це йшов попереду: це йшли жидівки. Обстрижені, виголоджені і вбрані в мужеські спецодяги... представляли собою якусь макабричну картину»³⁴.

Неймовірно страшними є розповіді про жертв антигуманних медичних експериментів і про матерів, які потрапили до Аушвіцу з дітьми-немовлятами. Деякі сюжети нагадують «міські легенди», як-от розповідь Петра Мірчука про спалювання живцем у печач крематорію немовлят «расово неповноцінних» народів³⁵. «Було в

³⁰ Там само.

³¹ Там само. – С. 119–120.

³² *Мірчук П.* У німецьких млинах смерті: спомини з побуту в німецьких тюрмах і концлагерах 1941–1945. – Нью-Йорк; Лондон, 1957. – С. 97.

³³ С.У. – українська транслітерація нім. SU, Sowjetunion (Радянський Союз).

³⁴ *Мірчук П.* У німецьких млинах... – С. 41.

³⁵ Там само. – С. 68.

таборі і деяке число і жидівських дітей, – пише він в іншому місці. – Так між іншим залишилися в живих діти дра Умлауфа, що працював давніше у Львові в Інституті Вайгля і на доручення лагрової адміністрації провадив від січня 1944 року свої дослідження над плямистим тифом тут в Авшвіці. Та такі виїмки траплялися дуже-дуже рідко. Засадничо всіх жидівських дітей, що приїжджали до Авшвіцу, відразу газовано, а немовлят, звичайно, кидано в крематорії в вогонь живими, щоб не клопотатись газуванням їх»³⁶.

Данило Чайковський, описуючи історію грецьких євреїв, яких привезли до Аушвіцу із Салонік 1943 р., також акцентує саме на долі матерів із немовлятами: «Він (реєстратор з табору, зазвичай в'язень. – О. І.) підійшов до гуртка жінок, що держали на руках маленьких дітей. “І де ж тут, у Бога-Отця, бити номер?” – клопотався наколювач. “Франек, – озвався його товариш, – шеф казав, що діти дістають числа на задку”. “Де?” – здивувався Франек. Він здвигав плечима й перекидав дитину горі плечима. Маленьке тіло синіло від холоду і болю, а голосний плач рвав мамине серце на шматки...»³⁷.

Якщо порівняти описи особистих трагедій українських та єврейських дітей і підлітків, то можна зауважити, що ставлення до них було таким самим. Наприклад, детально описано убивство великої групи підлітків із Радянського Союзу, серед яких більшість становили уродженці Центральної та Східної України³⁸. Зафіксовано детальну розповідь про вбивство вартовим підлітка: хлопець заблизько підійшов до дроту між чоловічою і жіночою частинами табору, намагаючись передати хліб матері, яку впізнав серед ув'язнених жінок: «Стріл, що впав з наріжної будки, сполохав закохані пари, як горобців. Шматок хліба випав з малої руки і покотився під ноги жінці. Вона крикнула так, як тільки може крикнути людина, яку злякає смерть»³⁹.

Із «жіночою» темою пов'язані сюжети, присвячені 11-му блоку, де проводили експерименти над людьми, у тому числі ті, що стосувалися близнюків, запліднення і стерилізації (спогади Миколи

³⁶ Там само. – С. 131.

³⁷ Чайковський Д. Хочу жити! – С. 76.

³⁸ Там само. – С. 72.

³⁹ Мірчук П. У німецьких млинах... – С. 103.

Климишина⁴⁰, Петра Мірчука⁴¹). Втім, документальний стиль авторів не залишає багато можливостей для аналізу їхнього особистого сприйняття, на відміну від спогадів уже згаданого Данила Чайковського: «Вони співають і сміються, Майку, – сказав Качке, – але це не жінки, а крілики. На них німецькі лікарі роблять учені досліді. Я знаю, бо мені ця чорнявка казала, що я дав їй хліб...»⁴². Далі оповідач уточнює: «На них роблять проби штучного запліднення. Щодня приїздить лікар, Др. Кляуберг, що то його називають “грубий різник”. Або Гебль. Вони хочуть регулювати це, що є тайною. Вони хочуть, щоб жінки рили тільки близнята, бо Гітлер потребує багато гестапівців...»⁴³. У більш документальному і, відповідно, емоційно більш нейтральному уривку викладено таким чином: «...під керівництвом д-ра Вирля в головному таборі, званий популярно “кріликарня”, займав десятий бльок. Була це лікарська експериментальна станція, де лікарі переводили на жінках експерименти з штучним запліднюванням, прискіщенням породи та стерилізацією. До експериментів вибрано в’язнів-жидівок різного віку та різного соціального походження»⁴⁴.

В уривку зі спогадів Данила Чайковського добре помітні дві характерні риси – увага до жіночої тілесності та сприйняття продовження роду як чогось сакрального і незбагненого⁴⁵.

Цей самий мотив слідування поширеним у народі уявленням про «межові» речі і стани на кшталт народження та смерті⁴⁶ наявний також у Миколи Климишина. Згадуючи, як його одного разу помилково долучили до групи євреїв, яких мали розстріляти, він описує стан дивного заціпеніння і відчуття неминучості смерті, що

⁴⁰ *Климишин М.* В поході до волі. – Т. 2. – С. 175–179.

⁴¹ *Мірчук П.* У німецьких млинах... – С. 71.

⁴² *Чайковський Д.* Хочу жити! – С. 98.

⁴³ Там само. – С. 98.

⁴⁴ *Мірчук П.* У німецьких млинах... – С. 115.

⁴⁵ Детальніше про народні уявлення з цього приводу див.: *Ігнатенко І.* Жіноче тіло у традиційній культурі українців. – Харків, 2016.

⁴⁶ Члени ОУН(б), які переважно походили з малих містечок і сіл, виховувалися у системі народних уявлень, але пізніше, зважаючи на перебування у міському просторі, поступову раціоналізацію їхнього життя і мотивів їхніх дій, засвоєний «народний пласт» витіснявся у підсвідомість, однак і надалі впливав на формування мотивації.

він не мав змоги навіть слова вимовити. Климишин також розповідає, що усі сторонилися євреїв під час транспортування. Це можна пояснити тим, що люди, перебуваючи поряд з євреями, очевидно, боялися потрапити до газової камери разом з ними. Також слід зважати на страх перед смертю, притаманний усім людям, незалежно від походження, часу та місця дії.

У цьому контексті характерний також опис прилюдної страти в Аушвіці. За спогадами П. Мірчука, страта була невдалою, оскільки шнур, на якому вішали приреченого єврея, обірвався⁴⁷. Перед стратою до жертви підійшов есесівець і крикнув йому в обличчя: «Двічі ти втік від стричка, та цим разом від шнурка ти вже ніяк не втечеш!»⁴⁸. Прикметно, що акцентовано на двох моментах – обірвався шнур, і жертві знову вдалося врятуватися. Згадується уявлення, що пішло з середньовіччя: страту удруге не повторювали, оскільки це означало, що Бог не вважає смерть злочинця доречною⁴⁹. Для цього навіть підкуповували ката, який мав вдавати, що «не може» відрубати в'язневі голову, що одразу ж приписувалося втручанням вищої сили. У цьому контексті повторення страти сприймалося як спроба заперечити Божу волю, і отже, бунт проти світового порядку. Висновок із ситуації був такий: наказуючи повторно страчувати засудженого, есесівець протиставляв себе світовому «порядку» у тому вигляді, як його розуміли у масовій свідомості. Факт, що жертва була євреєм, тобто представником невинної спільноти, переслідуваної тими, у чийх руках влада, посилював гостре відчуття принципової ненормальності і несправедливості всього, що відбувалося.

У вже не раз цитованих тут спогадах Данила Чайковського (тексти цього автора заслуговують на увагу тому, що в середовищі повоєнної еміграційної ОУН(б) він відповідав за інформаційну політику⁵⁰) багато згадок про єврейську та ромську національну символіку, зокрема, про осіб та події з історії цих народів, часто в алегоричній

⁴⁷ Мірчук П. У німецьких млинах... – С. 139.

⁴⁸ Там само. – С. 140.

⁴⁹ Пор. сюжети, зафіксовані у: Савур-могила. Легенди та перекази Нижньої Наддніпряни / Худож. Г. С. Ковпаненко; упоряд., авт. прим. В. А. Чабаненко. – Київ, 1990.

⁵⁰ Див. про роль Д. Чайковського в інформуванні світової спільноти про перебіг процесу в Карлсруе: *Плохий С.* Убивство у Мюнхені. По червоному сліду. – Київ, 2017.

формі. Зокрема, є посилення на символи та образи з Біблії, причому характерно, що основним джерелом для такого роду алюзій є т. зв. «книги історичні» (книги Ісуса Навина, Суддів, Рут, Самуїлова, Царів, Ездри, Неємії, Естер), тобто тексти, які, попри сакральний зміст, містять певну інформацію про справжніх осіб і події. Як приклад наведемо опис долі підлітка-єврея із Франції та групи євреїв, хворих на дизентерію, що підсумовується біблійними словами: «Я віддав вас на сміх і наругу чужим, щоб опісля вивисшити понад сонце»⁵¹.

Іншим варіантом підходу, який має передати глибину трагедії Голокосту через символи та алюзії, є використання географічної символіки тих країн, звідки прибували транспорти з приреченими на знищення євреями. Найяскравіший приклад – своєрідний «поетичний ресстр» країн, звідки прибували євреї та роми, приречені нацизмом на знищення: «...йому вчувся стукіт сотень поїздів і гамір тисячних мас. Солодкою музикою озвалися просторі далі його України й сонце визирнуло з очей його братів. Війнуло подихом зелених піль Данії і солодкуватим запахом моря Голландії. Розсипалися в пухкому пілі самоцвіти Бельгії. Ніжно забриніла мова Франції. Русяві великани з-над замислених фйордів Норвегії привезли в своїх очах клаптик їхньої синяви. Затужила циганською скрипкою угорська соняшна пушта...»⁵².

Уже згадана манера апелювати до образів, властивих як культурі народів – жертв геноциду, так і архетиповим уявленням народної культури українців, змушує звернути увагу на спостережену майже усіма мемуаристами ірраціональність знищення цілого народу – однаковою мірою і ромів, і євреїв. У спробах розташувати побачене у відомій і звичній для свідків системі етичних координат з'являються мотиви, притаманні як християнству, так і народній культурі. Відповідно автори дотримуються приблизно такої логіки: умисне вбивство є смертним гріхом, оскільки це посягання людини на привілей Бога. Тільки Бог може вирішувати, хто має жити, а хто – померти, тож будь-яке безпідставне вбивство є викликом Богові і справедливому порядку⁵³. Оскільки поки що незрозуміло, як саме Господь каратиме грішників, людина починає заперечувати Бога.

⁵¹ Цит. за: *Чайковський Д.* Хочу жити! – С. 45.

⁵² Там само. – С. 77.

⁵³ Це спостереження є суто емпіричним, плануємо глибше його розкрити у наступних статтях.

Практичним виявом такого роду еволюції є фактична втрата віри, що висвітлюється на прикладі одного з в'язнів-євреїв: «Бог? Який Бог? Нема Бога! – малий чотирнадцятилітній Геньо Горман кидався до в'язня, який вірив у Божу кару. В голосі хлопця було стільки великого болю, що Булат пристанув. “Що вбило віру у цієї дитини?” – питався у себе в душі.

“Я вірив, що є Бог. Я навіть молився Йому, щиро молився. Але мене арештували з братом і сестрою і Бог не хотів нам допомогти. А одного разу вивели нас на цвинтар і казали роздягтися. Я плакав, я цілував землю і просив Бога, щоби врятував нас. Та він не хотів. Батечка розстріляли, мого доброго батька, а сестру зразу мучили. Потім один з тих, що в них на шапці смерть, зловив сестру за коси і стрілив. А мене не вбили, а привезли сюди. І ви кажете, що є Бог?”

Булат похилив голову...»⁵⁴.

Як свідчить наведений уривок, причиною втрати віри у саме існування Бога є очевидна ірраціональність ситуації, коли жертвами трагедії стають невинні люди. Причому після прибуття до табору ірраціональність наростає, і втрата віри стає dokonаним фактом.

Ірраціональним було цілковите руйнування соціальної ієрархії, базованої на знаннях, уміннях, компетенціях. Як висловився Петро Мірчук, «йому (табірному достойнику. – О. І.) імпонувало те, що він є старшим над інтелігентами, а ті його респектують»⁵⁵. Ще один приклад – історія власника фабрики – єврея з Франції (або Бельгії – точної вказівки нема, а з контексту можна припустити обидва варіанти), підсумована таким чином: «Я скінчив сорбонську високу школу, маю два дипломи... я є спецом у своїй ділянці, але я не вмію возити тачки з бетоном і тому мушу вмрети»⁵⁶.

Конфлікт між очевидною ірраціональністю та усталеними правилами суспільного співжиття інколи породжував реакції, близькі до звинувачення жертви. Приміром, один із в'язнів, колишній солдат Червоної армії, казав: «Раз знають, що Гітлер їх нищить, отих євреїв, то скрилися б кудись. Дивний народ, їй-бо!»⁵⁷. Відповідь

⁵⁴ Чайковський Д. Хочу жити! – С. 50.

⁵⁵ Мірчук П. У німецьких млинах... – С. 56.

⁵⁶ Чайковський Д. Хочу жити! – С. 37.

⁵⁷ Там само. – С. 79.

може дати лист, що його Д. Чайковський знайшов серед конфіскованого багажу. Єврей пише до родичів, які ще лишалися на волі, принаймні, якщо порівнювати з концтабором: «...Мені добре живеться, праця легка, а зароблені гроші я складаю до каси... і при нагоді тобі перешлю. Після праці я маю багато вільного часу. Тоді йду на концерт. У нас є дві оркестри: джезова й симфонічна... або гуторю з товаришами... їсти дуже багато.... Приїжджай до мене з дітьми і усіма речами, а також перекажи знайомим, хай приїжджають... Можна брати зі собою гроші й все, що потрібне, хоча не конечно, бо ту можна дістати все. Цілую тебе і дітей. Твій Давид»⁵⁸.

За спостереженнями Бруно Беттельхайма, саме ірраціональність концтабірного життя, поєднана з повсюдним насильством, була основною причиною психічного зламу в'язнів і втрати бажання жити. Про це згадує Петро Мірчук: «...мав я нагоду входити з жидами у розмову. Була це група молодих жидівських студентів з Бельгії і Голландії. Попавши відразу до того командо (ідеться про т. зв. зовнішнє командо, групу людей, яких відряджали на будівництво нових бараків. – *О. І.*), вони були наставлені оптимістично, переконані, що так дуже погано тут не є, а на Заході леда день⁵⁹ треба сподіватися десанту, і – до кількох днів війна буде скінчена і ми повернемося додому. Та досить скоро їх настрої зовсім змінилися. По кількох днях працю в шопі⁶⁰ вважали закінченою і нас вигнали на подвір'я. Мені припало замітати подвір'я. Група молодих жидів була заставлена будувати нову шопу. На подвір'ї вже не можна було маркерувати⁶¹ ні трошки. До того, на подвір'ї всі вони були під оком влади, у висліді чого капо був все біля них і пописувався, як слід капові. Побої стали звичайним явищем. Так само поводився і садист “цивільмайстер”, який мав до помочі великого пса»⁶².

Інший приклад ірраціональності та її впливу на емоційний і моральний стан в'язнів наводить Микола Климишин. Одним із його табірних знайомих був ром, який раніше служив, напевно, у Вермахті, як підофіцер. Як колишнього військового, його відправили

⁵⁸ Там само. – С. 81.

⁵⁹ З дня на день.

⁶⁰ Ідеться про господарську будівлю.

⁶¹ Вдавати активну роботу.

⁶² *Мірчук П.* У німецьких млинах... – С. 83.

до т. зв. робочої команди, а не до окремого «ромського» табору. Микола Климишин зафіксував його психологічну реакцію: «Я його бачив кілька разів і він завжди плакав. Казав, що він мав медальку хоробрости, а вони його взяли з фронту і дали до Авшвіцу і то не до табору, де вони жили з їхніми родинами, а до праці, де він після виснаження мав загинути»⁶³.

У цьому випадку, втім, сама по собі незвична емоційна реакція, зокрема, її сила і тривалість, має менше значення, ніж її мотивація. Суть останньої полягає у такому: «професійного військового, відзначеного бойовими нагородами, помістили у табір знищення тільки через його національність». Другим за силою подразником була загроза загибелі від виснаження. Однак і її розглядали не в контексті страху смерті, а, знов-таки, як дисонанс між професією людини і долею, визначеною для нього катами його народу. Таку реакцію можна порівняти з логікою професійного військового, який має людську гідність і честь: вояк, котрий захищає власну країну і народ, має право на належне поводження із ним. Усе має відбуватися за принципом «якою ти міряєш міркою, такою тобі відміряють»: якщо людина боролася чесно, достойно, не була зрадником, не скоїла злочинів або безчесних вчинків, суспільство має відплачувати йому пошаною і належним утриманням. Що ж до ворога, то він має шанувати відвагу противника, зокрема, відповідно до Женевської конвенції, утримувати військовополонених у належних умовах.

Треба зазначити, що Микола Климишин нічого читачеві не пояснює, хоча його докладні спогади позначені психологізмом і мають виразний стиль. Тож можемо припустити, що для нього така «вояцька» логіка була самозрозумілою, впливала з поняття людської гідності.

Схожу позицію мав Данило Чайковський. Із властивою йому поетичністю він описує відомий епізод з історії Аушвіцу – спонтанний бунт Франціски Манн, колишньої балерини з Варшави: «Ну, Бринь, маю новину, яка повинна радувати ваше серце!.. – Яка вістка може мене втішити тут, у лагері? – Сьогодні згинув у Біркенау тамошній рапортфюрер, а кількох ССманів поранено. І зробили це ваші люди. – Які ваші, Юрку, хто такий? – Булат поклав йому на плече руку, начеб хотів заспокоїти. – До Біркенау привезли були більшу партію жидів. Між ними було багато молодих дівчат і хлопців. Коли наказали їм роздягатися, якась дівчина вирвала рапортфюрерові револьвер і

⁶³ Климишин М. В поході до волі. – С. 120.

стрілила. Цей стріл був наче гаслом для других. Знялася справжня стрілянина. Ті, що не мали ніякої зброї, кидалися на ССманів голіруч, рвали їх зубами, давили за горло. Згинув рапортсфюрер Шіллінгер, арбайтсдінстфюрерові Еммеріхові прострелили коліно, деяких поранили, а декому навіть відгризли ніс...»⁶⁴. Бринь (до ув'язнення – ортодоксальний рабин), дізнавшись, що всі повстанці загинули, запитав: «Де ж тут радість?». Булат, член ОУН(б), свою думку пояснив просто: «Вони згинули, але в боротьбі, чуєте, Бринь!...». Настрій розповіді доповнюється фінальною фразою автора: «Кров Макавеїв!...»⁶⁵. В єврейській традиції брати Макавеї є символом героїчної боротьби проти принципового ворога, тож для автора спогадів Франциска Манн відповідала ідеалу борця.

Також цей уривок підтверджує думку про те, що у стосунках з представниками інших національностей в Аушвіці бандерівці діяли за принципом: «Ворог мого ворога – мій друг». Оскільки головним ворогом були нацисти, персоніфіковані у табірній адміністрації, то всі їхні жертви були союзниками і друзями. Прикметно, що на євреїв автоматично поширювалася система етичних орієнтирів, прийнята у внутрішньому середовищі ОУН(б).

Про Франциску Манн згадують у своїх спогадах й інші члени ОУН(б): «...можна ще додати оповідання про одну молоду жидівку, яка завчасу прийшла до переконання, що їх ведуть на смерть. Вона перед входом до галі, де розбиралися до купання, вирвала з рук сс-мана машинув пістолу й застрілила його, але й сама впала поцілена кулею сс-мана, який це побачив»⁶⁶.

Натомість самогубство, яке в'язні часто вчиняли з відчаю, сприймалося як перемога ворога. Ось як про це пише Микола Климишин: «Нагло бачу – в'язень, який іде на дроти. Підбігаю, ловлю за руку і бачу, що то жид. Молодий і видно, що свіжий (тобто ново-прибулий до табору. – *О. І.*). “Гальт!” – кажу йому й питаю, яку мову він знає. Каже, що знає малярську й німецьку і просить, щоб я його пустив, бо він мусить іти на дроти, щоб згинутися».

“Чому?” – питаю. “Бо я вчора приїхав з батьком, з мамою і двома сестрами і довідався, що вони всі вже згинули у газовій камері, то чого ж мені жити?”

⁶⁴ Чайковський Д. Хочу жити! – С. 86.

⁶⁵ Там само.

⁶⁶ Климишин М. В поході до волі. – Т. 2. – С. 73.

Та я йому пояснив, що він має ще досить часу, щоб іти на дроти, а варто подумати спокійно над своєю долею. “Твоя родина вже не живе, а ти ще хочеш і себе вбити? Ніхто не може сказати, як то все закінчиться по цій війні. Не знаємо, хто переможе, але виглядає, що Америка переможе. Чому себе в таку пору вбивати?”⁶⁷. Аргументи подіяли і, за даними М. Климишина, пізніше він зустрівся з цим в’язнем у таборі.

Згадаємо у цьому контексті ще раз епізод про повішання в’язня⁶⁸: автор спогаду Петро Мірчук підкреслює, що чоловіка за-судили за втечу з концтабору, і водночас акцентує на активних діях в’язнів у момент, коли засуджений зірвався з шибениці.

Мотиви несправедливості і злочинності й, відповідно, невідворотної кари за злочин, адже організатори і виконавці порушили певний логічний і моральний порядок, прослідковується в епізоді, який описав Д. Чайковський: «Командофюрер поставив під плотом шістьох молодих жидків з Бельгії і наказав їм співати англійську пісеньку: “Мамо, випери мені сорочку, а я висушу її на дротах Зигфріда...” ...На обличчях співаків лежав страх і перший, зе неторканий бритвою, шовк заросту. Але командофюрер відчув у їхній голосах прийдешність днів і його проняло холодом. Він відійшов на бік і нервово курих цигарку одну за одною...»⁶⁹. Останні дві фрази передають ідею про те, що вцілілі жертви неминуче покарають катів, а народ, який став жертвою ворога, – відродиться. Цей мотив – відплати ворогові за злочини – був популярний у літературних творах письменників-підпільників, що їх видавали у підпільних друкарнях у 1940-х рр.⁷⁰

Отже, можемо зазначити, що у висвітленні подібних епізодів відіграв свою роль притаманний середовищу ОУН культ героїв і мучеників, зокрема, шанування могил і дат смерті національних героїв, про що докладно пише О. Зайцев⁷¹.

Певна річ, мемуаристи-оунівці не могли оминати увагою й відоме повстання зондеркомандо восени 1944 р.: «В’язні приготува-лися дуже солідно, але несподівано їх заскочили сс-мани й не все

⁶⁷ Там само. – С. 137.

⁶⁸ Мірчук П. У німецьких млинах... – С. 139.

⁶⁹ Чайковський Д. Хочу жити! – С. 37.

⁷⁰ Пор.: Іванченко В. Квітка у червоному пеклі: Життєвий шлях Людмили Фої. – Київ, 2009. – С. 75–78.

⁷¹ Зайцев О. Український інтегральний націоналізм. – С. 281.

в'язням удалося, на що вони приготувалися. Вони тільки висадили і знищили одну крематорію і кількох з них скористало зі замішання і втекли. Але їх всіх зловили й вистріляли ціле зондеркомандо... Так, хоч було все приготоване, повстання не вдалося. Багато сс-манів також згинуло»⁷².

У підсумку маємо доволі незвичну картину. Трагедію євреїв і ромів розглядають із залученням ідей і конструкцій, які більш прийнятні для опису ситуацій боротьби, а також переносять на ці народи властиву ОУН(б), та й націоналізму загалом, міфологію, суть якої полягала у т. зв. палінгенетичному міфі: колишня велич нації – руїна – відродження у боротьбі⁷³. Конкретним засобом такого перенесення є вже згадувані біблійні алюзії: «...І вчувся йому в тому стукоті копитний гул вавилонської рати і над берегами Євфрату печальне голосіння колишнього Ізраїля»⁷⁴; «...все пройшло, а Ізраїль живе...»⁷⁵.

Фактично до євреїв і ромів оунівці застосували ті самі стандарти, що й до себе самих. Саме тому, напевно, Данило Чайковський, згадуючи євреїв і ромів, застосовує конспірацію, не розкриває їхніх імен та місць проживання, натомість даючи достатньо загальної інформації (професія, вік, особливості зовнішності, міста, де раніше перебував або проживав персонаж), що дає можливість з високою точністю ідентифікувати людину.

У спогадах збереглися великі уривки, присвячені долі ромів та євреїв, що їх можна охарактеризувати як документальні описи. У таких текстах зазвичай перемішано спогади та враження автора, повоєнні дані щодо технологій геноциду та кількості вбитих, табірні плітки. Кожен такий уривок потрібно ретельно аналізувати, щоб з'ясувати, з чим саме маємо справу. Наведемо приклад: «Окрему частину в Біркенав займав циганський табір, де перебували німецькі цигани, що мешкали цілими родинами разом. Від'ємною сторінкою Біркенав було також те, що там аж до 1945 року не було водопроводів, а через те бруд був конечним явищем»⁷⁶. Велику частину спогадів Петра Мірчука становлять саме документальні опи-

⁷² Климшин М. В поході до волі. – Т. 2. – С. 154.

⁷³ Зайцев О. Український інтегральний націоналізм. – С. 283.

⁷⁴ Чайковський Д. Хочу жити! – С. 85.

⁷⁵ Там само. – С. 87.

⁷⁶ Мірчук П. У німецьких млинах... – С. 75.

си різних аспектів геноциду: масові вбивства євреїв⁷⁷, опис становища тих євреїв і ромів, яких не вбили одразу після прибуття до табору⁷⁸, трагедія угорських євреїв⁷⁹, епідеміологічна ситуація в Аушвіці⁸⁰, медичні експерименти над єврейськими і ромськими жінками⁸¹, «зондеркомандо»⁸².

Яскравий приклад документального стилю бачимо у П. Мірчука, який наводить список транспортів з євреями і ромами з різних країн Європи: «...прибули у березні 1942 року зі Словаччини. Весною 1942 року прибули до Аушвіца жидівські транспорти з Франції, Бельгії і Голяндії, літом 1942 року з польського Генерал-Губернаторства та з Вартегав (Познанщини)... В квітні 1943 року привезли грецьких жидів, восени 1943 р. к. 30 000 жидів з гетта в Бранденбургу (Бендзін) та велике гетто чеських жидів у Терезієнштадті (Чехо-Словаччина), а весною 1944 р. мадярських жидів... Останніми прибули в липні 1944 року транспорти з гетта в Лодзі»⁸³.

Документальний стиль також застосовують, коли описують дуже травматичні ситуації, до яких волею долі були причетні і самі автори. Наприклад, М. Климишин був змушений складати список жінок-єврейок, яких відібрали для проведення медичних експериментів. Прикметно, що його розповідь за стилем нагадує протокол свідчення: «Одного разу прийшов транспорт п'ятьох жінок і я був на тому десятому бльоці, щоб їх записати. ...При мені весь час сидів мій шеф, доки я записував тих п'ять жінок. Всі вони були жидівки в віці між 25 та 40 літ. Я списував тільки їхні персональні дані і як тільки моя робота була скінчена, мене мій шеф вивів»⁸⁴.

Несподіваним «побічним ефектом» документалізації страшної реальності є психологічні спостереження за поведінкою жертв геноциду: «Жиди, що прибували до Аушвіцу, говорили: “Ми чули, головно з англійського радіо, про відносини в Аушвіці, однак ми вважали це пропагандою, бо ж від знайомих в Аушвіці діставали

⁷⁷ Там само. – С. 66.

⁷⁸ Там само. – С. 96–97.

⁷⁹ Там само. – С. 127.

⁸⁰ *Климишин М.* В поході до волі. – Т. 2. – С. 143.

⁸¹ Там само. – С. 158–159.

⁸² Там само. – С. 153.

⁸³ *Мірчук П.* У німецьких млинах... – С. 67–68.

⁸⁴ *Климишин М.* В поході до волі. – Т. 2. – С. 143.

ми листи, писані ними власноручно, в яких вони подавали, що їм живеться дуже добре. Але коли ми питалися їх, тих самих, що впа-ли жертвою листів своїх попередників, нащо вони пишуть такі самі листи, коли те все, що вони пишуть, неправда, а жертвами тієї неправди впадуть знов їх близькі та знайомі, то вони відповідали: «Ну ті на волі хіба знають, що це все неправда, та що наші листи написані під терором»⁸⁵ (про ці листи згадано вище у статті. – О. І.). В той самий спосіб *тероризовані в'язні, втративши здібність здо-рово думати* (курсив мій. – О. І.) самі створювали зачароване коло, втягаючи в пастку і тих, які ще були на волі»⁸⁵.

Автор зауважує характерну особливість спільноти у стані ірра-ціональної екзистенційної загрози – втрату раціонального мислен-ня, що має наслідком стан отупіння, який зовнішні спостерігачі сприймають як прояв покірності. За висловом П. Мірчука, «поза цими трьома випадками і згаданим бунтом зондеркомандо, всі жи-дівські в'язні йшли до газових камер без спротиву, байдужі на все. Всіх огортав, мабуть, перед смертю жах, що паралізував цілковито їхню волю»⁸⁶. Він також помітив ще одну прикметну особливість жертв геноциду, а саме відмову розумно сприймати загрозу: «Огля-даючи нові транспорти, ми не раз питали жидів, чи вони знають, що їх жде. Вони відповідали, що на волі чули багато про газування по таборах. З англійського радіо чули навіть статистичні дані, од-нак вважали все це тільки пропагандою і не вірили, щоб щось та-кого було правдою, бо ж німців зачисляли усі до найкультурніших народів світу»⁸⁷. На думку мемуариста, спрацювала логіка відомо-го вислову: «Ми не кажемо, що ви брешете, але це занадто жакливо, щоб бути правдою».

З цим висновком дисонують описи процесу писання листів і при-їзду нових транспортів як свідомих дій євреїв. Складно сказати, чому так сталося: авторові забракло інформації або ж підвела пам'ять (спогади П. Мірчука було опубліковано у 1957 р., через 13 років після його ув'язнення в Аушвіці). Не виключено, що він намагався дотри-муватися документальності й водночас намагався відтворити усе очима в'язня Аушвіцу, хоча це не пояснює наявну суперечність – з одного боку, П. Мірчук натякає, що жертви діяли усвідомлено,

⁸⁵ Мірчук П. У німецьких млинах... – С. 93.

⁸⁶ Там само. – С. 69.

⁸⁷ Там само.

а з іншого – дуже точно схоплює таку характерну особливість загроженої спільноти, як втрата раціональної мотивації дій.

Було б неправильно стверджувати, що на ув'язнених членів ОУН(б) жодним чином не вплинули поширені упередження щодо ромів і євреїв. Щодо євреїв, то це чутки про їхні величезні багатства. Показовий приклад – опис т. зв. «командо канада» в Аушвіці: «Їдучи до Авшвіцу, жиди були переконані, що вони їдуть до якогось табору праці й забирали з собою все своє рухоме майно: вбрання, білизну, дорогоцінності, валюту. А тут, як я це вже казав, казали їм на подвір'ї розібратися до нага, скинути все на одну купу й зовсім наго переходити до лазні, а в дійсності до газової комори. От цей маєток, що залишався по загазованих жидах, творив славу “канаду”»⁸⁸.

Про єврейські багатства згадує і Данило Чайковський: «...почав Булат: “...Все те золото й діаманти, що їх сортувало чотирьох фахівців – золотників таки СС-манів, мабуть, вистачило б на купно цілої Європи... Разки перлових намист лежали переді мною, як найкраща жіноча мрія”. “А всі ці скарби, Юрку, були наші”, тихо відповів Бринь. “Це наша сила й прокляття. Все забрали. Всіх спалили...”»⁸⁹.

Щодо ромів був поширений стереотип про особливу пристрасність цього народу. Вірогідно, саме тому до спогадів Омеляна Ковалю потрапив сюжет про начебто закохану в українця-політв'язня доньку циганського барона: «...Його (Богдана Комарницького. – О. І.) висилали з командом на окремі роботи, де треба було сприту і інтелігентності. Свого часу він був лягершрайбером (писарем) у циганському таборі, де в нього залюбилася дочка циганського короля і король готовий був йому її віддати за певний окуп»⁹⁰.

Зазначимо, що не можна виключати ситуації, коли реальні випадки актуалізували упередження, які, так би мовити, «дрімали у мозку». Річ у тім, що в Аушвіці справді конфісковували у новопривбулих в'язнів чимало матеріальних цінностей, багато з яких належали євреям. Тож цілком можливо, що два факти – наявність великої кількості відібраних цінностей і присутність великої кількості євреїв серед в'язнів – підживлювали популярний не лише серед українців стереотип, що не був пов'язаний із політичними переконаннями. Той самий ефект міг спрацювати, коли автор описував

⁸⁸ Там само. – С. 88.

⁸⁹ Чайковський Д. Хочу жити! – С. 45.

⁹⁰ Коваль О. Спомини мого життя. – С. 78.

роман між в'язнем-українцем і ромською дівчиною. Про такі випадки відомо, однак відомо також, що вони зазвичай обростали сумнівними подробицями. Тож можемо припустити, що реальна історія сприяла поширенню упереджень.

Аналізуючи спогади членів ОУН(б), які перебували в Аушвіці, можемо стверджувати, що їхні згадки про євреїв не є мотивованими політичними уподобаннями. При тому, що пасажі, чия стилістична побудова і зміст явно сигналізують про підґрунтя у вигляді політичних переконань, трапляються часто.

Як уже згадано, підґрунтям усієї діяльності членів ОУН(б) був категоричний імператив здобуття незалежності України. У ситуації, коли і євреї, і роми, і українці мали спільного ворога – нацизм, діяв принцип «ворог мого ворога – мій друг», в'язні виявляли солідарність одні до одних. Це не означає, що у ставленні до євреїв діяв суто політичний розрахунок. На рівні окремих груп та персоналій – тобто на рівні наближення, який розглянуто у цій статті, відігравали роль конкретні обставини та особистий попередній досвід міжнаціонального спілкування. Прикметно, що автори всіх без винятку спогадів вважають, що винищення цілого народу тільки за те, що він є, – річ абсолютно неприпустима і злочинна.

Отже, важливим результатом нашого дослідження є, насамперед, можливість подивитися на проблему геноциду, варіанти його сприйняття під новим кутом зору. У ширшому контексті – додати нові штрихи до питання сприйняття євреїв і ромів українськими націоналістами. Також ми мали змогу прослідкувати спосіб, у який проявлялися етичні настанови ОУН(б) і перевірити низку усталених поглядів щодо невідворотно негативного ставлення бандерівців до євреїв. Парадоксальним чином такому розумінню сприяли безвихідність і вкрай жорстокі умови, в яких опинилися обидві сторони, оскільки у таких ситуаціях зазвичай відсіюються речі, спричинені кон'юнктурою чи вигодою моменту.

Підсумовуючи, як саме осмислювали побачений геноцид ромів і євреїв члени ОУН(б), процитуємо М. Марунчак: «Справа, однак, не у висоті тисяч, а в тому, що кивком руки висилано на смерть людей неповинних в нічому і зневажено віковічні закони пошанування людини, а з тим цілих народів, бо нищено євреїв, циган і готовлено похідний хрест слов'янам...»⁹¹.

⁹¹ *Марунчак М.* Українські політичні в'язні... – С. 129.